

Ցեղասպանության զոհերի համար

Հիշել և ոգեկոչել, սակայն ինչպե՞ս

Ցեղասպանության բազմաթիվ վերապրածներ և նրանց հետևորդները կարողանում են միայն ապաստան-երկրում ի մի բերել իրենց կորուստները և ոգեկոչել իրենց զոհերին: Այդպես է, օրինակ, Գերմանիայում ապրող բազում հայերի դեպքում. ի՞նչը և ինչու՞ պետք է հիշվի և ամենից առաջ ինչպե՞ս

Առնվազն հինգ տասնամյակ պահանջվեց, մինչև դաշնային Գերմանիայի հասարակայնության և քաղաքական վճիռներ կայացնողների մեջ հաստատվեց այն ըմբռնումը, որ դաշնային հանրապետությունը ներգաղթի երկիր է: Նաև այն գիտակցությունն արմատավորվեց, որ ներգաղթյալների մեծ մասը քշվել է պատերազմական իրողություններից, քաղաքական, կրոնական կամ էթնիկական հետապնդումներից: Քշվածներն ու փախուստի դիմաձևերն իրենց հետ բերում են բռնության հոգեխեղիչ փորձառություններ, որոնք առանձնապես ծանր դեպքերում, որպիսին ցեղասպանությունն է, փոխանցվում են սերնդե սերունդ: Ցեղասպանության և մարդկության դեմ այլ հանցագործությունների բազմաթիվ վերապրածներ միայն տարագրության մեջ, այն է՝ ապաստան-երկրում են հնարավորություն ստանում ի մի բերել իրենց կորուստները և ոգեկոչել իրենց զոհերին:

Մի այդպիսի օրինակ են Թուրքիայից սերող հայերը, արամեացիները կամ ասորի ուղղափառ քրիստոնյաները և հույները: Որպես, այսպես կոչված, թուրք արտագնա աշխատողներ նրանք դաշնային հանրապետություն մուտք գործեցին 1960-ական թվականներից: Նրանք ցնցված էին 1955 թ. սեպտեմբերի 6-7-ի «Ստամբուլյան Բյուրեղյա գիշերից». կազմակերպված զանգվածային բռնություններ Ստամբուլում և Զմյուռնիայում հունական ուղղափառ խանութների, դպրոցների, եկեղեցիների և գերեզմանատների դեմ՝ ուղեկցվելով հայկական ու հրեական հաստատությունների վրա կատարվող հարձակումներով: Գերմանիայում բնակվող ավելի քան 100.000 արամեացիների/ասորիների և շուրջ 40.000 հայերի մեծ մասը ուղղակիորեն կամ իրենց ծնողների միջոցով սերում են Թուրքիայից:

Այն, թե արդյոք ներգաղթողները կարող են իրենց զոհերին հիշել ապաստան-երկրի որևէ հասարակական վայրում, վճռում է այդ բռնություններին անմասն մնացած մեծամասնական հասարակությունը: Նրանց իշխանություններն ու վճիռ կայացնողներն են, որոնք պետք է իրենց համաձայնությունը հայտնեն հուշատախտակների, հուշարձանների կամ հուշավայրերի հիմնման, ինչպես նաև

դրանց տեղի և նվիրագործման արձանագրությունների բովանդակության ու ֆինանսավորման հարցերի վերաբերյալ: Ներգաղթյալ հանրությունները, որոնք Գերմանիայում (կամ այլ պետություններում) հիշատակման իրենց բաղձանքը կամենում են իրականացնել հասարակական կամ կիսահասարակական վայրերում, պարտավոր են դա համոզիչ կերպով հիմնավորել:

Կարևոր փաստարկ են հանդիսանում այն պատմական աղերսները կամ հիշողությունները, որոնք նաև մեծամասնական հասարակությունն է կիսում և պատրաստ է ընդունել: Այդպիսի աղերսներ անմիջականորեն եղել են նախկին գերմանական հարավ-արևմտյան գաղութում (1904-1908 թթ., ներկայումս՝ Նամիբիա) հերերոների, նամաների և սաների ցեղասպանության, ինչպես նաև Օսմանյան պետությունում շուրջ երեք միլիոն քրիստոնյաների (1912-1922 թթ.)՝ հայերի, արամեալեզու, այսինքն՝ ասորի և հույն ուղղափառ քրիստոնյաների ցեղասպանության դեպքում: «Գերմանական հարավ-արևմուտքում» գերմանական պաշտպանական զորամասի հրամանատար, պրուսական գեներալ Լոթար ֆոն Տրոթհան պատասխանատու էր կայսեր համաձայնությամբ մինչև 80.000 տեղաբնիկ աֆրիկացիների ոչնչացման համար: Չնայած դրան՝ Նամիբիայում առայսօր կան ցեղասպան ֆոն Տրոթհայի անունով անվանակոչված փողոցներ: Մյունխեն-Տրուդերինգում Ֆոն Տրոթհայի անվան փողոցը միայն 2016 թ-ին վերանվանվեց Հերերոների փողոց: Օսմանյան ցեղասպանության պարագայում գերմանական կառավարության քաղաքական գործիչները, դիվանագետներն, ինչպես նաև զինվորականության ներկայացուցիչները, տեղյակ լինելով այն ժամանակվա Գերմանիայի դաշնակցի ոճրագործություններին, հանդուրժում և հաճախ նաև հավանություն էին տալիս դրանց: Օսմանյան պետությունում կայսերական Գերմանիայի ռազմական առաքելության մի քանի հրամանատարներ ռազմաճակատի շրջաններում անձամբ պատասխանատվություն էին կրում հայ ազգաբնակչության աքսորի համար:

Չնայած տեղական իշխանությունները, այսինքն քաղաքագլուխները, հուշատախտակների տեղադրման հանձնաժողովները կամ համայնքային խորհուրդները և քաղաքային խորհուրդների անդամներն ինքնուրույն կերպով են որոշումներ կայացնում հուշարձանների կամ հուշատախտակների հիմնման վերաբերյալ, այնուհանդերձ ցեղասպանությունների վերաբերյալ օրենսդրի ընդունած բանաձևերը, եթե դրանք ՄՄԿ-ի ցեղասպանության կոնվենցիայի ընդունումից (1948 թ.) առաջ են տեղի ունեցել և այդ պատճառով որպես կանոն իրավաբանական և դատական քննության չեն ենթարկվել, նրանց շատ են օգնում: Նամիբիայի առնչությամբ Գերմանական Բունդեսթագն առայսօր համապատասխան բանաձև չի ընդունել, չնայած 2012 թ-ին ՄԴԿ-ի (Գերմանիայի սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցություն) խմբակցության այն ժամանակվա ղեկավար Ֆրանկ-Վալտեր Շթայնմայերը մի համապատասխան առաջարկ էր ներկայացրել Բունդեսթագին:

Ինչ վերաբերում է Օսմանյան ցեղասպանությանը, 1986 թ-ին ԵՊ-ում (Եվրոպական պառլամենտ) ՔԴՄ-ի (Գերմանիայի Քրիստոնյա դեմոկրատական միություն) և ՄԴԿ-ի պատգամավորները նպաստեցին այն բանին, որ պառլամենտի քաղաքական հանձնաժողովը վճռի ցեղասպանության վերաբերյալ

նիդեռլանդական պատգամավոր Ժակ Վանդեմոյլեբրուկեի տեղեկագրին ընթացք չտալ: 1987 թ-ին, այնուհանդերձ, այդ տեղեկագիրը հանձնաժողովում ձայների չնչին մեծամասնությամբ ընդունվեց: Սոցիալ-դեմոկրատական պատգամավոր Կլաուս Հենշի դիմումով, այնուհանդերձ, ցեղասպանություն եզրույթը ջրվեց՝ փոխարինվելով «հայ ժողովրդի հանդեպ իրագործված անարդարությամբ»: Հենշն այն ժամանակ Վտանգված ժողովուրդների ընկերակցության (ՎԺԸ) նամակագրական և հեռախոսային հարցումներին ի պատասխան բազմիցս դեմ էր արտահայտվել այն բանին, որ Եվրոպական պառլամենտը զբաղվի Օսմանյան ցեղասպանությամբ: Նա դա պատճառաբանում էր նրանով, որ ԵՊ-ն «պատմաբանների համաժողով» չէ: Բացի այդ՝ նա այն տեսակետն էր հայտնում, թե հայերը ցանկացել են Թուրքիան մասնատել՝ նշելով, թե ինքը, որպես սոցիալիստ, դեմ է ազգային պետության վերացմանը և ըստ այդմ նաև նոր պետությունների ձևավորմանը:

2000 թ. ապրիլին մի շարք քաղաքացիական հասարակական կազմակերպություններ, այդ թվում նաև ՎԺԸ-ի՝ Հայաստանին վերաբերող հարցերը համակարգող խումբը գերմանական Բունդեսթագի՝ հայտագրերի հանձնաժողովին ներկայացրեցին շուրջ 16.000 մարդկանց կողմից ստորագրված՝ «Ժամանակն է. դատապարտել և ցեղասպանությունը» հայտագիրը: Գերմանական օրենսդիրը միայն 16 տարի հետո՝ 2016 թ. հունիսի 2-ին մինչ այդ իբրև «վտարում և կոտորած» ձևակերպված ոճրագործությունները որակեց որպես ցեղասպանություն:

Դրանով այնուհետև Գերմանիայում կրթության և գիտության, ինչպես նաև հիշողության մշակույթի ոլորտում որոշակի շատ քիչ բան է բարելավվել: Թուրքիայից սերող ներգաղթյալ հանրությունները նույնպես չէին ուզում չափազանց երկար սպասել: Նախ և առաջ հայկական համայնքները 1987 թ-ից ի վեր տասնմեկ գերմանական քաղաքներում (Շտուտգարթ, Բրեմեն, Բրաունշվայգ, Հյոխշտադտ, Նոյվիդ, Հալլե, Լեեր-Օստֆրիզլանդ, Յենա, Բեռլին, Քեիլ, Քյոլն) խաչքարեր են տեղադրել ի հիշատակ իրենց նախնիների հանդեպ իրականացված ցեղասպանության զոհերի՝ մեծ մասամբ կիսահասարակական վայրերում: Բացառություն են կազմում Լեերը (2015), Յենան (2016) և Բրեմենը (2005): Բրեմենում հոգուտ հուշաքարի տեղադրման նախաձեռնողականություն դրսևորեց այն ժամանակվա քաղաքագլուխ Հեննինգ Շերֆը (ՄԴԿ): Խաչքարերի մեծ մասը տեղադրվել է աշխարհիկ և եկեղեցական գերեզմանատներում: Հասարակական վայրերում տեղակայված խաչքարերի դեպքում խոսքը վերաբերում է զբոսայգիների ծայրամասային հատվածների և կանաչապատ տարածքների: Տեղակայման վայրերն արտացոլում են հետադասման դիրքորոշումը հիշատակման գերմանական քաղաքականության մեջ:

Քյոլնի «Հիշել և ցեղասպանությունը» միջազգային նախաձեռնությունը չէր ուզում համակերպվել ծայրամասային տարածքներ մղելու՝ նման քաղաքականության հետ. այն 2018 թ. ապրիլին Հոհենցոլլերների կամրջի մոտ տեղակայեց մոտ մեկ և կես մետր բարձրությամբ պողպատե բուրգ, որի գագաթին կա մի ճեղքված նուռ: Կողապատերի վրա արձանագրված է քյոլնաբնակ գրող Դոգան Աքանլիի կողմից հեղինակված մի բանաստեղծության՝ հետևյալ

ձևակերպմամբ վերնագիրը. «Այդ ցավը վերաբերում է մեզ բոլորիս»: Քյոլնի կառավարչությունը կարգադրեց անհապաղ հանել հուշարձանը: Նա դա պատճառաբանում էր ինչպես երթևեկության ավտանգությամբ, այնպես էլ երկու մետր բարձրություն ունեցող խաչքարով, որը նախորդ տարի տեղադրվել էր Քյոլն-Բրյուքի գերեզմանատան հայկական հատվածում: Վերջինս կրում է նվիրաբերման հետևյալ արձանագրությունը. «Ի հիշատակ 1915-16 թվականների Հայոց ցեղասպանության զոհերի»: Թուրքական համայնքի, ինչպես նաև Մզկիթների գերմանա-թուրքական միության (DITIB) ճնշման ներքո այն ժամանակ քաղաքային վարչությունը Քյոլնի հայկական համայնքին արգելեց տեքստում նշել 1,5 միլիոն զոհերի թվաքանակը, ինչպես և Օսմանյան պետությանն անվանել ցեղասպանության պատասխանատու:

Գերմանական օրենսդրի կողմից Օսմանյան ցեղասպանության պաշտոնական ճանաչման համար տասնամյակներ շարունակ ձգվող պայքարը և ճանաչմամբ հնարավոր դարձող հաջողությունների դեմ թուրքական ազգայնական միությունների ու ընկերությունների ուժգին դիմակայությունը նպաստեցին նրան, որ հայերի համար հիմնականում առաջնապլանում է մնում խաչքարերի հիշատակող գործառույթը: Մյուս կողմից՝ հուշաքարը պետք է տեղակայվեր ըստ հնարավորին աչքի ընկնող վայրում, առաջին հերթին, ինչպես ձևակերպել է Գերմանահայոց կենտրոնական խորհրդի նախագահներից մեկը, (Բեռլինի) «ռայխսբազի գմբեթի սովերի տակ»: Որպես փոխզիջում՝ 2016 թ-ին մի խաչքար տեղադրվեց Սբ. Հեղվիզի կաթոլիկ տաճարի տարածքում՝ Բեռլինի կենտրոնում: Այն հիշեցնում է 1919 թ-ին այդ եկեղեցում Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակին կատարված ժամերգությունը:

Իրենց ավանդական, միայն հայկական բնակավայրերում տարածված ձևով արդեն իսկ հայկական խաչքարերն ընդգծում են իրենց յուրահատուկ բացառիկությունը: Նվիրաբերման արձանագրությունները նույնպես վերաբերում են միայն հայ զոհերին՝ բացառությամբ Ենայի խաչքարի: Վերջինիս արձանագրությունում ներառված հավելումը պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ այդ խաչքարը հիմնողը՝ ձեռնարկատեր Պողոս Գուլոդլուն, սերում է մի անդրազգային ընտանիքից, որն, իբրև այդպիսին, բնութագրական էր Օսմանյան պետության համար: Նրա հույն պապը, որը Հալեպում Բաղդադի երկաթուղու վրա էր աշխատում, ամուսնացել է մի հայ աքսորյալի հետ: Ենայի խաչքարի հետևյալ արձանագրությունը հիշեցնում է նաև ոչ հայազգի զոհերի մասին. «Ի հիշատակ Հայոց ցեղասպանության 1,5 միլիոն զոհերի և ի հիշատակ 100 տարի առաջ սպանված արամեացիների, ասորիների ու փոքրասիական հույների: Ենա քաղաքը գիտակցում է Գերմանիայի համապատասխանատվությունը: Այս խաչքարը հաշտեցման խորհրդանիշ է»:

Բեռլինում արդեն 2002 թ-ին ստեղծվել էր «Մեկ ձայնով խոսել. ցեղասպանության դեմ» միջեկեղեցական նախաձեռնությունը: Նրա մեջ հայկական, արամեական, ասորական և հունական միություններն ու ընկերություններն առաջին անգամ համատեղ աշխատում են իրենց նախնիների հանդեպ իրագործված ոճրագործությունների՝ որպես ցեղասպանության, խորհրդարանական ու հասարակական դատապարտման համար: 2007 թ-ին

նախաձեռնությունը սկսեց մի նպատակահարմար վայր փնտրել՝ Օսմանյան ցեղասպանության զոհերի հիշատակին հուշաքար կանգնեցնելու համար: Այն դրա համար ընտրեց Շարլոտենբուրգի շրջանը, որտեղ օսմանյան, թուրքական, հայկական և գերմանական անցյալի ու ներկայի առանձնակի մեծ քանակությամբ աղերսներ կան: Չնայած այդ շրջանի այն ժամանակվա քաղաքագլուխը, ինչպես և հուշատախտակների շրջանային հանձնաժողովը սկզբունքորեն համաձայնել էին հուշաքարի տեղադրմանը, սակայն նրանք առաջարկված հասարակական վայրերից ոչ մեկի հատկացման համաձայնություն չտվեցին: Չափազանց մեծ էին «մուսուլմանական բնակչության» բացակայող ըմբռնման կամ հուշաքարի հնարավոր վտանգման առնչությամբ մտահոգությունները: Բեռլինյան նախաձեռնողները կազմած էին մի դիլեմայի առաջ. կա՛մ նրանք անորոշ ժամանակով պետք է սպասեին հիշողության քաղաքականության տեսանկյունից ավելի նպաստավոր իրադրության, կա՛մ պետք է ընդունեին հուշատախտակների հանձնաժողովի առաջարկը՝ հուշարձանների և բնության պահպանության տարածք համարվող հեղինակավոր Լուիզայի թիվ III. հեղինակավոր եկեղեցական գերեզմանատանը ի հիշատակ Օսմանյան պետությունում ցեղասպանության զոհերի մի միջեկեղեցական հուշարձան հիմնելու վերաբերյալ:

Գերեզմանատան վարչությունն այդ նպատակով երկարատև օգտագործման համար տրամադրեց երեք՝ նախկինում թաղման համար նախատեսված տեղեր, ինչպես և դրանք միացնող մի պարսպահատված: Այդպիսով հնարավոր եղավ մի հուշարձան կանգնեցնել, որը նախագծեց բեռլինցի ճարտարապետ Մարտին Հոֆմանը՝ Օսմանյան պետությունում ցեղասպանության զոհերի միջեկեղեցական հուշարձանի կառուցման աջակցության ընկերակցության հետ սերտ համագործակցությամբ: Հայ առաքելական, հույն ուղղափառ և ասորի ուղղափառ հոգևորականների կողմից օրհնվելուց հետո՝ սկսվեց 1970-ական թվականներին լքված այդ թաղումատեղերի վերականգնումը՝ ըստ հուշարձանապահպանության կանոնների: Դրան հաջորդեց նրանց փոխակերպումը «հիշողության հարթակների»: Դրանք իրենց թների վրա կրում են «բնաջնջման վեց պատկերներ»՝ օսմանյան ցեղասպանության համատեքստում լայնորեն հայտնի լուսանկարներ, որոնք մակագրվել են «ազատություն», «անվտանգություն», «կյանք», «հայրենիք», «հավատ» և «մշակույթ» հասկացություններով: Ցեղասպանության ժամանակ ոչնչացվում է այդ արժեքներից յուրաքանչյուրը:

Կառուցվածքային մի չորրորդ տարրը կռած և ազնիվ պողպատից պատրաստված նվիրաբերման վահանակն է՝ զոհերի խմբերի թվարկումով և հետևյալ կոչով. «Հիշե՛ք օսմանյան ցեղասպանության զոհերին»: Նախաձեռնողները սկզբունքորեն հրաժարվել են մեղքի էթնիկացումից, զորօրինակ՝ «թուրքական ցեղասպանություն» արտահայտությունից: Նվիրաբերման վահանակի միջով անցնում է մի հորիզոնական ճեղքվածք: Այն խորհրդանշում է վերքը, որը ոճրագործությունները որպես ցեղասպանություն ճանաչելու՝ թուրքական պետության և թուրքական մեծամասնական հասարակության հրաժարումով շարունակում է խորանալ: Անկարայում մեծ ազգային ժողովի կողմից «ճանաչումից հետո» միայն ճեղքվածքը կփակվի: «Հիշողության հարթակների» առջև կա մի դաշտ 68 քառակուսի կրաքարե սալիկներով: Դրանք հիշեցնում են

գոհերի առավել մեծ բնակավայրերը և, ըստ այնտեղ բնակված խմբերի, քաղաքների անունները՝ լատիներեն, հայերեն, հունարեն կամ արմեներեն տառերով: Դրանց միջև գտնվում են ավելի փոքր քարեր, որոնց վրա նվիրատուները կարող են փորագրել տալ ցեղասպանության մեծանուն գոհերի կամ իրենց սպանված նախնիների անունները: Բեռլինի միջեկեղեցական հուշակառույցը բազմագործառնության նախագծում ունի: Այն ծառայում է ոչ միայն հիշեցմանը, այլև՝ որպես անհատական և կոլեկտիվ սգո և ուսման վայր: 2015 թ-ից ի վեր այստեղ ամեն տարի տեղի են ունենում հիշատակի միջոցառումներ՝ ապրիլի 24-ին (1915 թ., հայ գոհերի հիշատակի օր), մայիսի 19-ին (1919 թ., Պոնտոսի հույների հիշատակի օր), հունիսի 15-ին (1915 թ., արամեացի գոհերը), ինչպես նաև սեպտեմբերի 14-ին (1922 թ., Փոքր Ասիայի հույները):

Երեք տեղեկատու վահանակների, ինչպես և կռած պողպատից պատրաստված չորս նստարանների հետ միասին ճարտարապետական նախագծման, ձևավորման և կառուցապատման ծախսերը կազմել են նվազագույնը 210.000 եվրո: Այդ գումարի մեկ երրորդը՝ հատուցվեց մասնավոր նվիրատվությունների միջոցով, իսկ մնացյալ ծախսերը՝ քաղաքային, եկեղեցական և կիսապետական հաստատությունների տրամադրած ֆինանսավորմամբ:

Գերմանիայում թուրքական դիվանագիտությունը արծվի աչքերով է հետևում հուշաքարերի տեղադրման ամեն մի պետական ֆինանսավորման և փորձում է հակազդել դրանց: Դա ապացուցեց ոչ միայն 2017 թ. վերջին Մայնի Ֆրանկֆուրտի թուրքական հյուպատոսի պաշտոնական բողոքը Գիսենին մերձակա Պոլիայում նախատեսված՝ «Մեյֆոյի» (այդպես են արամեացի-ասորիներն անվանում 1915 թ. իրենց ժողովրդի հանդեպ իրականացրած ցեղասպանությունը) հուշարձանի դեմ: Բեռլինում թուրքական գլխավոր հյուպատոսը նույնպես ոչ վաղուց մի մասնավոր զրույցում պարզաբանել է, որ Թուրքիային չի խանգարի, եթե հայերը Գերմանիայում իրենց սեփական միջոցներով հուշաքարեր կանգնեցնեն, և այն էլ՝ կիսահասարակական վայրերում, ինչպես օրինակ Բեռլինի՝ Հեդվիգի տաճարում գտնվող խաչքարն է: Թուրքիան, սակայն, ինչպես հայտարարում էր նա, կմիջամտի, եթե հասարակական վայրում մի հուշարձանի համար պետական կամ քաղաքային միջոցներ տրամադրվեն:

[Հեղինակի մասին]

Պատվավոր պրոֆեսոր, փիլիսոփայության դր. Թեսսա Հոֆմանը բանասեր և սոցիոլոգ է և մինչև 2015 թ. ապրիլ ամիսն աշխատում էր Բեռլինի Ազատ համալսարանի՝ Արևելյան Եվրոպայի ինստիտուտում: Նա հրատարակել է բազմաթիվ աշխատություններ Հայաստանի, հայկական սփյուռքի պատմության, մշակույթի և ներկա իրադրության, դր. ցեղասպանագիտության և Թուրքիայում ու Հարավային Կովկասում փոքրամասնությունների վերաբերյալ: 1979 թվականից ի վեր նա Վտանգված ժողովուրդների ընկերակցությունում գործում է որպես

Հայաստանի վերաբերող խնդիրների համակարգող, իսկ 2009 թվականից ՎԺԸ-ի պատվավոր անդամ է:

Kleine Texte zu den Bildern

Erster Text - Բեռլինի միջեկեղեցական հուշակառույցն ունի բազմագործառութային նախագծում: Այն հիշեցնում է Օսմանյան ցեղասպանության զոհերի մասին, ոգեկոչում և ծառայում է՝ որպես սգո և ուսման վայր:

Zweiter Text – Ամեն տարի «Հիշողության հարթակների» առջև տեղի են ունենում ոգեկոչման միջոցառումներ ի հիշատակ մեռածների:

Dritter Text - 68 քառակուսի կրաքարե սալիկները լատիներեն, հայերեն, հունարեն կամ արմեներեն տառերով հիշեցնում են զոհերի առավել մեծ բնակավայրերը և, ըստ այնտեղ բնակված խմբերի, քաղաքների անունները: Դրանց միջև գտնվող ավելի փոքր քարերի վրա նվիրատուները կարող են փորագրել տալ իրենց սպանված նախնիների անունները:

Vierter Text - Նվիրաբերման վահանակը մատնանշում է ցեղասպանության զոհերի խմբերին: Մի հորիզոնական ճեղքվածք վահանակը բաժանում է երկու մասի: Այն խորհրդանշում է վերքը, որը զոհերի հետնորդների սրտում առայսօր բաց է մնում, քանի որ թուրքական պետությունը և թուրքական մեծամասնական հասարակությունը հրաժարվում են ոճրագործությունը ճանաչել որպես ցեղասպանություն: